

буде також корисним для глибшого розуміння значно пізнішого, патристичного богословського вчення про розрізнення між Божою сутністю й енергією.

Перш за все, розглянемо етимологічні аспекти використання поняття «δύναμις» у різних його значеннях, зосереджуючись головню на розумінні природи Божої сили, яка багатоманітно являє божественне буття у світі. У такому значенні δύναμις згодом стане синонімом до ἐνέργεια й виражатиме активну Божу всюдиприсутність у світі, унікальну близькість божественного до кожного елементу всесвіту, який завдяки цьому стає «одушевленою» реальністю, що пульсує життям. Окрім цього, проаналізуємо філософський і богословський ужиток інших відповідників цих понять, як-от: «πνεῦμα», «σοφία», «λόγος», «σπερματικὴ λόγος», «πρόνοια» тощо. Всі зазначені поняття розглядатимемо через призму онтологічної напруги між апофатичним і катафатичним виміром божественної реальності, яка одночасно недоступна і доступна, непізнавана і пізнавана, схована й об'явлена, перебуває в потойбіччі й наповнює світ і кожне людське серце.

1. БОЖЕСТВЕННА ЕНЕРГІЯ ТА ЇЇ ЗНАЧЕННЯ В ТАНТРИЗМІ*

Тантризм — один із найвідоміших і добре розпрацьованих напрямків в індійській філософській та богословській думці. Вчення про божественну енергію, її місце та значення для духовного життя і богослов'я займає визначальне місце в тантричній традиції. Для кращого заглиблення і ширшого розуміння християнського бачення енергійної динаміки всюдисущого Бога-Трійці важливо глянути на цю тему не лише зі звичного (античного) філософського кута зору, а й із контекстуально іншого ракурсу — з позиції однієї з найбагатших і найглибших філософських і духовних традицій Сходу. Це дозволить значно збагатити розуміння проблеми та, вийшовши за рамки греко-римської філософської парадигми мислення, провести певні аналогії стосовно духовного й богословського пошуку мислителів різних культур і філософських традицій.

Тантризм як духовно-містичний і філософсько-богословський рух з'явився у IV ст. після Хр. Починаючи від VI ст., він уже набрав форми загальноіндійської течії. Як зазначає Мірча Еліаде,

тантризм справді був модою і досить швидко став неймовірно популярним не лише серед філософів і богословів, а й серед активних практиків релігійного життя (аскетів, йогинів та ін.). ... За порівняно короткий час індійська філософія, містицизм, ритуали, етика, сакральне мистецтво й навіть художня література опинилися під впливом тантризму. Це був насправді паніндійський рух, оскільки його прийняли всі великі індійські релігії та всі «сектантські» школи¹.

Чому тантризм став таким популярним і впливовим? Які головні причини такого поширення? Який визначальний фактор спричинив до глибокого проникнення тантризму в багату й різноманітну духовно-містичну традицію індуїзму? Аналізуючи

* Цей підрозділ є новою редакцією матеріалу: В. Жуковський. Божественна енергія і її значення у богослов'ї Тантризму // *Східний світ* 3 (2009) 35-50.

¹ М. Eliade. *Yoga, Immortality and Freedom*. Princeton 1990, с. 200. Сарвепаллі Радхакрішнан також зазначає, що тантризм є «найбільш опрацьованим, найвпливовішим і, без сумніву, має найбільшу цінність з усіх релігій Індії» (С. Радхакрішнан. *Индийская философия*: В 2-х томах, т. 2. Москва 1993, с. 651).

цей релігійний феномен, ми зосередимося на одній із найголовніших рис тантризму – його «енергійному» вимірі. Саме завдяки ґрунтовно розробленій концепції божественної енергії тантризм пропонує розв'язання давньої проблеми взаємозв'язку між божественним буттям, людиною і світом та дає відкритий, універсальний і моністичний погляд на божественне буття і світобудову. Як наслідок, у тантричному містично-релігійному вченні немає жодного соціального, кастового, статевого чи культурно-релігійного ексклюзивізму та дискримінації стосовно покликання людини до участі в божественному бутті.

Слово «тантра» походить від санскритського кореня «тан», що означає «простягатися». Цей термін з'являється у IV ст. у праці «Апастамба-шраута-сутра» (*Āpastamba-Śrauta-sūtra*), де використовується на означення певного складного ритуалу. У III ст. до Хр. це слово вживали у значенні основоположної системи думки. На початку християнства слово «тантра» почало асоціюватися з особливою метафізикою, ґрунтованою на містичному досвіді². З найдавніших часів релігійна практика (*sādhana*) тантризму співіснувала з філософією Веданти в головному річизі індійського духовного вчення. Втім, незважаючи на давнє походження тантричної традиції, літературно вона була оформлена лише близько V–VI ст. після Хр.³

Головні характеристики тантричного вчення

Тантризм не є богословською системою чи школою у вузькому розумінні. Це радше релігійно-духовна практика з певними ведичними коренями, але з відмінними богословськими підходами,

² S. Abhayananda. *History of Mysticism. The Unchanging Testament*. Delhi 2000, с. 171. Тантра (*tantra*) означає «нитку» у ткацькому верстаті або тканині. Метафорично тантра є провідною стежкою через лабіринт потоку переселення душі (*samsara*) у напрямку звільнення. Текстуальні джерела тантризму почали з'являтися бл. VII ст. п. Хр. (К. Werner. *A Popular Dictionary of Hinduism*. Richmond 1994, с. 154–155).

³ Див.: Abhayananda. *History of Mysticism*, с. 176. У Кашмірі численні твори тантризму з'являються в VII–VIII ст. До цих писемних джерел належать «Шіва-Сутра» (*Śivasūtra*) Васугупти, «Шіва-дрішті» (*Śivadrīṣṭi*) Сомананди, «Тантралока» (*Tantrāloka*) Абгінавагупти і «Прагьябхіджня-хрідаям» (*Pratyabhijñā-hṛdayam*) Кшемараджи (див. там само).

джерела яких, можливо, походять ще від індійських автохтонів⁴. Тантрична думка має ведичну спадщину, але без остаточної і визначальної залежності від її доктринальних парадигм⁵. Тантризм представляє свої тексти як об'явлені й позбавлені будь-яких зв'язків із «Ведами». Для адептів тантризму їхнє вчення пропонує інший, відмінний від ведантичної сотеріології, шлях спасіння. Тантричний підхід до розуміння спасіння-звільнення (*moksa*) набагато краще пристосований до потреб сучасності, ніж сотеріологічне мислення ведичної ортодоксії⁶. Тантризм пропонує універсальний шлях спасіння для представників будь-якої касты, віку, статі. Немає дискримінації стосовно міри участі тієї чи іншої людини у спасінні. У певному сенсі тантризм відкриває для своїх адептів нову (порівняно з «Ведами» й «Упанішадами») богословську ментальність⁷. Найбільше цей рух наголошує на святості й чистоті всіх речей. Таке позбавлене дуалізму світобачення робить увесь світ єдиним, святим і чистим. Усі виміри буття є членами цілісної містичної «сім'ї» (*kula*). У такому «святотому» тантричному «колі» (*cakra*) не існує проблеми, пов'язаної з кастовою дискримінацією⁸. Всі елементи світобудови походять від одного

⁴ Eliade. *Yoga, Immortality and Freedom*, с. 202. Мірча Еліаде наголошує на існуванні «можливих гностичних впливів» на розвиток тантризму. Він підкреслює можливість проведення паралелей «між тантризмом і великими західними містично-софіологічними течіями, які виникли на початку християнської ери як наслідок злиття гностицизму, герметизму, греко-єгипетської алхімії та традиції містичної» (там само).

⁵ A. Padoux. *Recherches sur la Symbolique et L'Energie de la Parole dans certains textes tantriques*. Paris 1963, с. 44.

⁶ Детальніше про ведантичну сотеріологію див.: S. R. Müller. *Soteriology in the Writings of Rāmānuja: Bhakti and/or Prapatti?* // *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 154/1 (2004) 85–129.

⁷ A. Padoux. *Recherches sur la Symbolique*, с. 44.

⁸ Стосовно значення соціальних і біологічних відмінностей у тантрі Генріх Ціммер зазначає: «Тантра перевершує обмеження соціальної та біологічної відмінності. ... Завдяки проявам Шакті втаємничений повертається до свого становища в суспільстві. Світ потверджують таким, яким він є, і ні від чого не відрікаються. ... Передумовою до втаємничення є справжня вищість над страхом і бажанням, і сам обряд потверджує розуміння того, що все – божественне. Той, хто по-справжньому любить богиню [Шакті], задовольняється тим, що вона дарує. Він не прискіпується до різних традиційних характеристик часу і місця, а споглядає божественну силу, з якою він сам ідентичний у сутності та всіх улаштуваннях» (H. Zimmer. *Philosophies of India* / ред. J. Campbell. New York 1951, с. 573).

й того самого вищого джерела — божественної енергії, яка формує цю одну, цілісну містичну «сім'ю»⁹.

Головну спадкову тяглисть тантричної думки щодо Веданти¹⁰ й «Упанішад» можна побачити в осмисленні співвідношення між мікро- і макрокосмосом. Водночас найважливіша тантрична вимога — не заперечувати й не відкидати світ, а навпаки, приймати його — контрастує з ортодоксальним індуїзмом¹¹. Втеча від світу не властива для тантризму, який наполягає не лише на відкритості до нього, а й на його трансформації. Тому одним із найсуттєвіших принципів тантричної антропології є зростання та вдосконалення людини за посередництвом природи, а не відкидаючи її¹². Зокрема, у «Куларнаві Тантрі» (*Kulārṇava-tantra*)¹³ автор зазначає, що «якщо хтось падає на землю, то він мусить підвестися за допомогою землі»¹⁴. При цьому тантричний підхід акцентує на духовному шляху пошуку істини. Це яскраво виражений практичний метод, який базується на містичному досвіді трансформації людської природи.

Центральним пунктом тантричного богослов'я є концепція божественної енергії. Існують два головні напрямки розвитку інтерпретації божественної енергії: мікро- і макрокосмічний. З перспективи мікркосмосу енергія (*kundalini*) — це ядро людини, її потенційна здатність до реалізації боголюдської єдності. Згідно з тантричним «енергізмом», кожна людина — це «велике таїнство багатьох різновимірних енергій»¹⁵. З макрокосмічної перспективи божественна енергія (*Śakti*) — це фундаментальна божественна сила творення, підтримки та руйнування світу. Присутність цієї енергії уможливує взаємовідносини між людиною і божеством¹⁶. Для тантризму все є божественне і перебуває в живій

⁹ Н. Zimmer. *Philosophies of India* / ред. J. Campbell. New York 1951, с. 572-575.

¹⁰ Веданта — філософська традиція й одна з релігійних шкіл індуїзму.

¹¹ Padoux. *Recherches sur la Symbolique*, с. 45.

¹² Zimmer. *Philosophies of India*, с. 576.

¹³ Одна з найавторитетніших і загально визнаних шактистських тантр.

¹⁴ J. Woodroffe. *Shakti and Shākta*. Madras — London 1929, с. 593.

¹⁵ *Mysticism and Yoga Tantra // Encyclopedia of Indian Mysticism* / ред. S. Santideva, т. 5-6. Cosmo Publications 1999, с. 33.

¹⁶ Там само, с. 35.

єдності¹⁷, тому що кожне одиничне буття наповнене й підтримується божественною енергією. Тантризм можна окреслити як радикальний абсолютизм саме з огляду на всюдисущність божественної енергії. Систематичний наголос на ідентичності абсолютного (*paramārtha*) і феноменального (*vyavahāra*) світу відрізняє тантричне богослов'я від ортодоксального вчення індуїзму чи буддизму. Переживання досвіду цієї ідентичності і є головною метою тантричної релігійної практики (*sādhana*). Концепцію ідентичності феноменального й абсолютного світів учителі тантризму виокремлюють як ядро, навколо якого обертається тантрична думка¹⁸.

Свामी Агегананда Бх'араті подає три основоположні аксіоми тантричного богослов'я: 1) дуже радикальний абсолютизм; 2) феноменально-ноуменальна ідентичність; 3) наголос на особовому досвіді, а не на спекулятивному підході¹⁹. Основа цих тверджень — «енергійний» підхід до розуміння світобудови і божественної реальності, що з'являється в тантризмі як його універсальна модель. Більший наголос робиться на прикладанні зусиль, аніж на отриманні знання. Зусилля подвижника спрямовані на осягнення істинної свободи через єднання з першоосновою, яка водночас є первинною енергією²⁰. Саме єдність із божественною енергією є джерелом преображення людини²¹. У тантризмі енергія як божественний прояв присутня у світобудові й у людському бутті. Вона сполучає їх у єдину й неподільну цілість, у котрій людина стає вже буттям, поєднаним із божеством, яке через свою силу домінує у Всесвіті. Такий тантричний «енергійний» підхід у космології дозволяє окреслити взаємозв'язок між божественним буттям і людиною як одну тотальну гомологічну систему²².

¹⁷ Там само, с. 37-38.

¹⁸ A. Bharati. *The Tantric Traditions*. Delhi 1993, с. 18.

¹⁹ Там само, с. 20-31.

²⁰ Padoux. *Recherches sur la Symbolique*, с. 46. Свами Абгаянанда зазначає, що мета тантричних текстів — представити засоби, завдяки яким можна отримати досвід природи бога як єдності божественного буття (*Śiva*) і його енергійних проявів у світі (*Śakti*). Пор.: Abhayanaṇḍa. *History of Mysticism*, с. 180.

²¹ Пор. там само, с. 46.

²² Там само.

Трансцендентність та іманентність божественного буття у тантризмі

У тантризмі²³ Шива (*Śiva*) – недоступне божественне буття, абсолют. Він – *Mahadeva*, «великий бог», чи *Maheśvara*, «великий господар». Його головні риси: вічність, відокремлення, нерухомість²⁴. «Водночас він уміщає та розуміє все, що не вміщає й не розуміє його. Це різниця між богом і його творінням»²⁵. Іншими словами, мовиться про найвище буття, яке, залишаючись невичерпним для всіх інших істот, охоплює їх²⁶.

Це божественне буття як первинна єдність містить два виміри: трансцендентний (*Śiva*) та іманентний (*Śakti* – енергія). Перший – абсолютний, другий – відносний; один – вічно незмінний, інший – джерело руху. Від найдавніших часів ці два аспекти означували чоловіче і жіноче начала. Шива як абсолют – це верховна свідомість, батько, володар і пан. Шакті – це його творча енергія, яка народжує Всесвіт, уособлення матері та сили. Їхня божественна єдність – одна, вічна й неподільна реальність, яка проектує своє живоносне світло у форми світобудови. Це світло, з одного боку, не відокремлене від самого божества, а з другого – відрізняється від незмінного буття божественного абсолюту. Первинне божественне буття – це «він». Натомість світло чи енергія, яка формує мінливий світ, – це «вона». Незважаючи на це розрізнення, існує одне божественне буття, а не два. Свами Абгаянанда, описуючи таку єдність у розрізненні, зазначає: «Він – це світовий розум; вона – його думка. Він – промовець, вона – слово. Він – насіння, вона – дерево. Вони обоє – взаємодоповняльні аспекти однієї неподільної реальності»²⁷. Тому в тантризмі іманентність і трансцендентність не розглядають як два протилежні стани.

Сарвепаллі Радхакрішнан підкреслює, що бог діє через шакті як через свою інструментальну причину. Шива – це першопричина світу, а шакті – його інструментальна причина. Бог через

²³ Мовитиметься головню про шиваїтський індуїстський тантризм.

²⁴ Abhayanaṇḁa. *History of Mysticism*, с. 172.

²⁵ *The Bhagavadgita* / перекл., комент. S. Radhakrishnan. London 1967, с. 217.

²⁶ Пор.: E. M. Abrahams. *A Comparative Survey of Hindu, Christian, and Jewish Mysticism*. Delhi 1995, с. 25.

²⁷ Abhayanaṇḁa. *History of Mysticism*, с. 171.

свою шакті пронизує всі виміри світу. Онтологічна всюдисущість Бога така всепроникна, що, здається, він не відрізняється від світу. Проте ідентичності між божественним буттям і світом людини та природи немає, хоч це буття є в них, а вони є в ньому. Недуалізм, чи монізм, тантризму означає не відсутність розрізнення, а радше нероздільність²⁸. Саме тому стародавні індійські мислителі могли казати, що «цілий світ є Брахман»²⁹. Проблему взаємозв'язку між трансцендентністю й іманентністю яскраво описав Ш. Г. Мудгала: «Хоча два яруси не відрізняються, однак вони не ідентичні. Нижчий існує у вищому; вищий перевершує нижчий. Нижчий є завдяки вищому ... вищий є нижчим, лише коли обумовлений часово-просторовою реальністю. Нижчий є вищим *sub specie aeternitatis*»³⁰.

Фундаментальним положенням, на якому будується тантричний монізм, є енергійна природа буття. Згідно з оригінальними тантричними джерелами «*Īśvarapratyabhijñārikā* Утпаладеви», всі речі мають сутність всіх інших, тому що кожна річ має форму (чи природу) всіх речей. Все перебуває в усьому з різноманітною конфігурацією форм³¹. Цією «формою-природою всіх речей» є божественна енергія (шакті), через яку Шива перебуває й автономно об'являється в кожному елементі світобудови. Розрізнення між Шивою і шакті допомагає осмислити багатоманіття божественного енергійного буття. Саме тому все має «природу» Шиви, а отже, питання єдності і множинності Всесвіту стає безглуздим. Згідно з тантризмом, усе, що існує поза Шивою як першим принципом, існує в ньому, тобто всі наслідки передіснують у їхній причині. Багатоманітність божественних проявів бачимо перш за все у первинному принципі, в його енергії як оригінальному архетипі чи парадигмі³².

²⁸ С. Радхакрішнан. *Індійська філософія*: в 2 томах, т. 2. Москва 1993, с. 653.

²⁹ Abrahams. *A Comparative Survey of Hindu, Christian, and Jewish Mysticism*, с. 25.

³⁰ Ś. G. Mudgala. *Advaita of Śaṅkara, a reappraisal: impact of Buddhism and Sāṅkhya on Śaṅkara's thought*. Delhi 1975, с. 16. *Sub specie aeternitatis* – розгляд речей у відношенні до досконалості предвічного Бога (Спіноза). Пор.: Abrahams. *A Comparative Survey of Hindu, Christian, and Jewish Mysticism*, с. 26.

³¹ Пор.: Vṛtti. *The Īśvarapratyabhijñārikā of Utpaladeva* / перекл., крит. вид. R. Torrella. Delhi 2002, с. 153-209.

³² Padoux. *Recherches sur la Symbolique*, с. 70.